

Світлана КУЗЬМІНА

**ФІЛОСОФІЯ ВИХОВАННЯ
ВАСИЛЯ ЗЕНЬКОВСЬКОГО І
КИЇВСЬКА АКАДЕМІЧНА ТРАДИЦІЯ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.**

У сучасній філософській періодиці можна зустріти думку про «вражаючу індиферентність» вітчизняної філософії, як советської, так і дореволюційної, до теми освіти. Винятком, що лише підтверджує це правило, називають творчість С. Гессена – «мабуть, чи не єдиного вітчизняного мислителя XX ст., який систематично працював над філософськими аспектами освіти й розвивав ідею педагогіки як «прикладної філософії»¹. Водночас зазначається і наскрізна просякнутість філософсько-педагогічних розробок С. Гессена «німецькою філософською ідеологією освіти», що є цілком закономірним, адже їхній автор, навчаючись у Гейдельберзькому і Фрейбурзькому університетах (1905 – 1909 рр.), ґрунтовно засвоїв філософію баденської та марбурзької шкіл неокантіанства². Втім, у вітчизняній історії філософії є ще одна постать, якій віддається пріоритет «першопроходця» в галузі філософії виховання й освіти. Це Василь Зеньковський. Чи спричинив появу філософсько-педагогічних праць цього мислителя винятково той самий європейський вплив, чи вони все ж таки виникли як наслідок органічного розвитку вітчизняної філософської і педагогічної думки?

Історики педагогіки (Є. Осовський, В. Мальцева, В. Кларін, В. Петров, О. Сухомлинська, О. Кірдяшова та ін.) у своїх дослідженнях спадщини В. Зеньковського виокремлюють, якщо узагальнити, принаймні два потужні джерела, що живили його творчість³. Перше з них – європейська філософська культура з її постійною зацікавленістю педагогічними проблемами. Ерудованість, яку демонструє мислитель у своїх філософсько-педагогічних працях, вражає. До аналізу проблем виховання й освіти він залучає філософські,

естетичні, психологічні ідеї як європейських класиків (Платона, Арістотеля, Лейбница, Ж.-Ж. Руссо, І.Г. Фіхте-молодшого, І. Гербарта, Ф. Шиллера, Дж. Ст. Мілля, Г. Спенсера та ін.), так і новітніх дослідників (В. Дільтея, П. Наторпа, А. Бергсона, В. Джеймса, Е. Меймана, Г. Мюнстерберга, З. Фрейда, Дж. Дьюї, В. Вундта, Г. Ріккерта, Й. Фолькельга, Ж. Гюйо, Дж. Болдвина та ін.). Другим джерелом, що жило філософсько-педагогічну думку В. Зеньковського, була російська релігійна філософія. В ній увагу мислителя привертала побудова Вол. Соловйова, Л. Лопатіна, С. Булгакова, М. Бердяєва, М. Лосського, Б. Вишеславцева, які, до речі, не залишили спеціальних праць із проблематики виховання й освіти. Поповнюючи цю нестачу, В. Зеньковський знаходив підтримку своєму педагогічному натхненню в «інтуїціях» і основних ідеях К. Ушинського, з вдячністю згадував книжки педагога С. Рачинського. «Поza цима двома іменами, – зазначав він у вступі до фундаментальної праці «Проблеми виховання в світлі християнської антропології», – у нас немає прямих попередників, хоча свій мед збирав я до нашого вулику з різних квітів у просторому саду російської педагогіки»⁴. Ймовірно, саме це зауваження В. Зеньковського спонукало російського дослідника Є. Осовського зарахувати його до «плеяди представників «нової російської педагогіки»... межі двох століть»⁵. Сам мислитель указує, з одного боку, на «дуже високу силу» прагнення тодішніх російських педагогів «пов'язати педагогічний процес з тим, що дає для його розуміння наука», особливо експериментальна психологія. А з іншого боку – на тенденцію критичного перегляду підвалин старої педагогіки «в ім'я особистості дитини, в ім'я звільнення дитини від пут, що заважають їй природному розвитку»⁶. Але, визнаючи цілком справедливою цю програму реформування теорії і практики виховання і школи за змостом, В. Зеньковський додержується дещо інших, ніж у працях «нових російських педагогів» П. Каптерева і В. Вахтерова, К. Вентцеля і С. Шацького, П. Лесгафта і О. Лазурського, Г. Трошина і О. Нечаєва філософсько-методологічних принципів осмислення педагогічної діяльності. Як відомо, прихильники експериментальної психології і педагогіки поклонялися «його величності» факту, заперечуючи науковий статус філософської психології, а в ідеях патріархів «вільного виховання» Ж.-Ж. Руссо і Л. Толстого гостро відчувається присмак етичного нігілізму. Загалом же і перша, і друга тенденції з'явилися внаслідок глибокого сумніву в необхідності

зв'язку педагогіки з філософією. Тим часом творчість В. Зеньковського в галузі педагогіки була постійною спробою філософсько-педагогічного синтезу. Отже, не тільки на тлі російської філософії «срібного віку», а й на тлі «нової російської педагогіки» вона виглядає радше унікальним випадком, мутантом-відхиленням, ніж органічною реалізацією загальних напрямків і норм мислення і дослідження.

Але якщо розглянути філософсько-педагогічну спадщину В. Зеньковського в безпосередньому історичному контексті, то така думка починає викликати сумнів. Особливо це стосується київського періоду біографії мислителя, на який як на визначальний у його творчій діяльності вперше звернула увагу українська дослідниця М. Ткачук⁷. І хоча вона досить докладно висвітлила факти і події з життя В. Зеньковського в Києві, варто ще раз нагадати деякі з них, щоб з'ясувати, наскільки позначився вплив вітчизняного, а саме київського академічного середовища на філософсько-педагогічні погляди мислителя.

Отже, В. Зеньковський з'являється в столиці Південно-Західного краю в 1892 р.⁸. По закінченні Другої Київської гімназії він вступає до Університету Св. Володимира, навчання в якому триватиме цілих дев'ять років (1900 – 1909 рр.), перетворившись на справжній пошук себе – в електрохімії та електрофізіології, літературознавстві, загальному мовознавстві, філософії, психології. У перші роки студентства відбудеться і навернення юного бунтівника, натхненного ідеями Д. Писарева, до Церкви, яке почалося з вивчення праць німецького і данського філософів Ф. Ланге з історії матеріалізму і Г. Геффдінга з прикладної психології, а завершилося студіюванням «Курсу апологетичного богослов'я» о. Павла Светлова і, під його впливом, творів св. отців.

У цих пошуках як значну подію для інтелектуального становлення майбутнього фахівця з філософії освіти, на нашу думку, слід виокремити зустріч у 1902 р. з професором Г. Челпановим і вступ до його знаменитого Психологічного семінару. Саме тут, будучи на той момент студентом-природничником, В. Зеньковський систематично займався філософією і психологією. Як згадує один із челпанівських семинаристів П. Блонський, користь від навчання у професора була велика: «І перше: в нього працювали. Дисципліна ... була зразкова ... акуратність і правильність цитат, доброякісність джерел, ошатність протоколів, план роботи тощо. Цим він виробив у нас скрупульоз-

ність у роботі, наукову ретельність. Сам за природою переказувач, він робив і нас переказувачами. На даному етапі це було зовсім не погано. Він робив нас здатними вчитися – всмоктувати те, що є в даного автора»⁹. Водночас у співпраці з Г. Челпановим виник і професійний інтерес В. Зеньковського до педагогіки, зокрема, ймовірно, під час обговорень і реферування доповідей професора про викладання філософської пропедевтики в середній школі на спільних засіданнях Психологічного семінару і Київського відділення Товариства класичної філології і педагогіки наприкінці 1904 р., а також при підготовці статей і оглядів для часопису «Педагогическая мысль», що видавався Колегією Павла Галагана¹⁰. У 1907 р. Г. Челпанов їде з Києва, щоб посісти кафедру в Московському університеті. В. Зеньковському, тоді ще студенту, доручають керівництво роботою Психологічного семінару. Гадаємо, цей промовистий факт не потребує коментарів.

Протягом весняного семестру 1908 р. В. Зеньковський відвідує лекції з педагогіки професора О. Гілярова¹¹. Взагалі, спілкування з О. Гіляровим, яке почалося в 1906 р. на заняттях з історії філософії теж відіграло не останню роль у творчому становленні майбутнього філософа-освітянина. За свідченнями, хоч і досить упередженими, того ж П. Блонського, О. Гіляров як викладач філософії був антиподом Г. Челпанова, а разом вони органічно дещо доповнювали один одного: «Якщо О.М. Гіляров, - ділиться своїми спостереженнями П. Блонський, – підсилено підкреслював, що філософія – важка річ, то на лекціях у Г.І. Челпанова складалося враження, що вона не важка. Якщо на лекції О.М. Гілярова слухач думав, то лекції Г.І. Челпанова він просто слухав без будь-якого напруження»¹². Г. Челпанов, відповідно до предмета, спрямовував енергію своїх учнів на вивчення новітньої філософської і психологічної літератури. В О. Гілярова вони студіювали класичні філософські тексти¹³. В цілому ж, як відчував П. Блонський, О. Гіляров виховав у нього «гарний філософський смак», хоч і розвинув разом із цим «сильний критицизм щодо найвидатніших філософів»¹⁴. Цілком припустимо, що і на В. Зеньковського цей професор справив подібний вплив. У 1909 р. В. Зеньковський закінчує історико-філологічний факультет із дипломом першого ступеню і його залишають професорським стипендіатом при кафедрі філософії під керівництвом О. Гілярова.

У 1910 р. починається наполеглива праця з підготовки до магістерського іспиту, в якій В. Зеньковський певний час приділяє і

педагогіці, студіюючи книжки як вітчизняних (М. Пирогова, М. Демкова, П. Лесгафта), так і закордонних (Е. Меймана, П. Барта) авторів¹⁵. У 1911 р. в авторитетному столичному виданні «Вопросы философии и психологии» побачило світ його перше філософсько-педагогічне дослідження «Принцип індивідуальності у психології і педагогіці»¹⁶. Наступного року В. Зеньковський складає магістерський іспит і отримує право читати в університеті лекції з логіки і психології. Паралельно він готує магістерську дисертацію за темою, не байдужою і для педагогіки, – «Проблема психічної причинності», яку захищає в 1915 р. в Москві.

Згадані факти дозволяють припустити, що вже під час навчання і наукової підготовки в університеті у В. Зеньковського сформувався погляд на педагогіку як філософську науку. До речі, цим він не відрізнявся від інших вихованців професорів О. Гілярова і Г. Челпанова, зокрема від С. Ананьїна та О. Селіхановича, які на початку ХХ ст., закінчивши Університет Св. Володимира, викладали філософські й педагогічні дисципліни в середніх і вищих навчальних закладах Києва, а також у 10-х роках, одночасно з В. Зеньковським, у своїй alma mater (С. Ананьїн – педагогіку, О. Селіханович – етику і новітню філософію).

Втім Університет Св. Володимира складав лише один із центрів духовно-інтелектуального і професійного спілкування В. Зеньковського в Києві. Як відомо, ще студентом він друкує на шпальтах різних видань релігійно-філософські статті, зближується з С. Булгаковим. 1908 р. в Києві засновується Релігійно-філософське товариство. Завдяки активній науковій і організаційній роботі (як товариша голови) в останньому, у В. Зеньковського складаються добрі відносини з його провідними учасниками – професорами Київської духовної академії П. Кудрявцевим, В. Екземплярським, В. Завитневичем та ін. Спілкування в Київському Релігійно-філософському товаристві мало зовсім не формальний характер. Очевидно, в ньому задовольнялися певні духовні потреби.

В. Зеньковський згадує, що коли в 1912 р. викладачам духовних академій було заборонено членство в «товариствах і спілках», не затверджених Св. Синодом, ядро Київського Релігійно-філософського товариства обговорювало нагальні проблеми не лише на офіційних, а й на неофіційних зборах, так званих «чаях», за участю духовно-академічної професури¹⁷. У 1914 р. В. Зеньковський разом з професором кримінального права В. Демченком, педагогом і

письменником, директором Жіночого комерційного училища М. Володкевичем, виступає засновником Київського Науково-філософського товариства¹⁸. До останнього увійшли професори з Київської духовної академії П. Кудрявцев, В. Екземплярський*, В. Завитневич, М. Маккавейський. Останній, до речі, посідав кафедру пастирського богослов'я і педагогіки.

Товариські зв'язки В. Зеньковського, які виникли в Університеті Св. Володимира і у філософських товариствах, зміцнювалися спільною працею в кількох навчальних закладах Києва. В 1909 р. він отримує пропозицію читати на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної, директором яких був П. Кудрявцев, вступ до філософії, а на їхньому педагогічному відділенні – психологію дитинства. У 1910 р. В. Зеньковського запрошують у Фребелівський жіночий педагогічний інститут, запропонувавши йому курси загальної психології та психології дитинства. Тут його колегами є П. Кудрявцев, М. Маккавейський, С. Ананьїн, О. Селіханович та ін.¹⁹. У 1914 р. В. Зеньковського обирають головою Фребелівського товариства і призначають директором Фребелівського жіночого педагогічного інституту.

Певним чином В. Зеньковський був пов'язаний і з київськими діячами українського національного відродження, зокрема з Олександром і Софією Русовими. Софія Федорівна викладала у Фребелівському інституті на кафедрі теорії педагогіки, народної і дитячої літератури²⁰. Поділяючи переконання, що в дошкільних закладах педагоги мають спілкуватися з вихованцями їхньою «материнською» мовою, відразу після Лютневої революції він сприяє відкриттю у Фребелівському педагогічному інституті українського відділення. Також професор, один із небагатьох і всупереч «українофобству» більшості колег, погоджується читати лекції з філософії в Українському народному університеті. В. Зеньковський доклав чимало зусиль до реформи духовної освіти. На посаді міністра віросповідань в уряді гетьмана П. Скоропадського він підтримав прийняття нового Статуту і штатів духовних академій, перетворення духовних семінарій на православні середні школи, збереження і вдосконалення церковних народних шкіл. У цій справі йому мав допомагати П. Кудрявцев – голова Вченого Комітету при міністерстві віросповідань.

Наведені подробиці біографії засвідчують глибоку комунікативну вкоріненість В. Зеньковського як діяча культури в освітнє середовище Києва. Щоб оцінити значущість цього для розуміння творчості

мислителя, треба зважити на спостережену і відзначену Ф. Степуном, о. Павлом Флоренським, А. Белим ментальну потребу російських мислителів, особливо початку ХХ ст., у спілкуванні, розмові, особистому зв'язку спів-мислення, спів-чуття і спів-воління²¹. Тоді цілком припустимою стає думка, що філософія виховання В. Зеньковського зростала не тільки в процесі опосередковано-книжного засвоєння «сухих» європейських теорій, а й у живому досвіді безпосереднього педагогічного та філософсько-педагогічного спілкування, життя в традиції. Гадаємо, необхідно враховувати вагомість цього фактора, хоч О. Гіляров і зауважив у висновку до звіту професорського стипендіата за 1910 р., що його автор В. Зеньковський «при деякій властивій йому самовпевненості, шукає для себе керівництва передусім в самого себе»²². Все ж таки, попри цю «самовпевненість», В. Зеньковський був дуже товариською людиною. У його творах різних років знаходимо цілу низку особистих присвят, які «сигналізують», що мислитель надзвичайно цінував творче спілкування²³. «Історію російської філософії» з задекларованими її автором спробами неупереджених, об'єктивних оцінок теж можна тлумачити як досвід духовно-інтелектуальної самоідентифікації у внутрішньому діалозі з попередниками. Заняття В. Зеньковського історією російської філософії почалися ще в 1910 році в Києві, де він мав можливість зібрати дві шафи творів російських мислителів, у тому числі П. Авсенева, С. Гогоцького, П. Юркевича, О. Козлова, Г. Челпанова. Звичайно, мислитель не виокремлював цих киян у загальному шерезі російських філософів, як і не усвідомлював співзвучність київського академічного стилю філософування зі своєю творчістю, зокрема педагогічною.

У чому ж філософсько-педагогічна концепція В. Зеньковського виявляється суголосною з ідеями й підходами київських академічних філософів? Першим, на що хочеться вказати, відповідаючи на це запитання, є глибоко притаманне мислителю прагнення дошукуватися у дослідженні кожної проблеми, що виникала на його творчому шляху, до її філософського коріння. За спогадами В. Асмуса, в 1914 – 1915 рр. студента-першкурсника Університету Св. Володимира, особливість лекцій В. Зеньковського полягала в тому, що він читав психологію як філософську науку. «Психологічні теорії і поняття, – розповідає В. Асмус, – що розбиралися, він доводив до *філософських* принципів, основ і джерел. Він широко, щедро й майстерно користувався філософським матеріалом, освітлюючи світлом філософських

поглядів учення психології, які без такого залучення могли би здатися вузькофахово психологічними²⁴. Безумовно, тут, окрім особисто-інтелектуальної схильності, давався взнаки вплив Г. Челпанова, що, постаючи проти спрощених і квапливих дослідницьких проєктів штибу «експериментальної психології» О. Нечаєва та її еволюційних форм (індивідуальної психології, експериментальної педагогіки та дидактики, педології), обстоював статус психології як філософської науки, в якій експеримент є лише одним із методів²⁵. А позаяк експансія «експерименталістів» спрямовувалася на галузь освіти і педагогіки, Г. Челпанов мусив пояснювати педагогам, що для здійснення виховної діяльності їм потрібні не описи роздрібнених психічних феноменів, на які тільки й здатна експериментальна психологія, а цілісна теорія душевного життя, яка міститься лише в теоретичній, філософській психології. Водночас і психологічна теорія, хоч би якою вона досконалою була, не може в чистому вигляді застосовуватися в педагогіці й практиці освіти, адже вони завжди мають на увазі розвиток дитини відповідно до певних моральнісних норм. Психологічна теорія, на думку Г. Челпанова, слугуючи «ферментом», має допомогти педагогіці «перетравити» або педагогічно виправдати етичний ідеал, вказати природні, суголосні з законами душевного життя, засоби його досягнення²⁶.

Очевидно, В. Зеньковський погоджувався, що лише таким шляхом педагогічна думка, засвоюючи досягнення психологічних наук, може обминути пастку вузького емпіризму. У статті «Принцип індивідуальності у психології і педагогіці» він намагається *педагогічно обробити* поняття, яке, на його думку, розкриває «нову правду про дітей». Саме у спосіб, подібний до вказаного Г. Челпановим, В. Зеньковський і здійснює свої наміри. З одного боку, зазначає він, «педагог з усією гостротою відчуває своєрідність душевного життя кожного школяра», а з іншого – щоденно зіштовхується з натурами, що не мають нічого яскравого й оригінального. Теорія переконає визнати за кожною людиною індивідуальність, а життя показує протилежне²⁷. Розв'язуючи цю суперечність, В. Зеньковський висуває припущення: «Якщо індивідуальність у деяких дітях не дана, то, *може бути, вона завдана?*»²⁸. Тим самим він включає в поняття індивідуальності, разом із психологічним, етичний, естетичний, релігійний моменти (завдана – отже не повинна залишатися такою, як є, має бути розкритою, вимагає вірити в її існування, пережити її буття), чим надає йому метафізичного сенсу. Щоб довести свою правоту й

водночас окреслити важливі в педагогічному аспекті смислові структури, мислитель здійснює критичний аналіз гносеологічних і психологічних теорій, показуючи наявність у людині не тільки індивідуального як комбінації «характерологічних одиниць», а й індивідуальності як основного конститутивного ядра, живої сили, що забезпечує цілісність розвитку особистості. В педагогіці це означає передусім перегляд цілей виховної діяльності. «Для педагога, – постулює В. Зеньковський, – який бере дійсність не як таку, а в її належності до певного ідеалу, індивідуальність не вичерпується тим, що є, що дано йому в психічному організмі дитини, але вона включає і те, що *може* бути в ній, що невидимо зріє або до часу приховане в душі»²⁹. А звідси правильним і точним виразом головного педагогічного завдання є не індивідуалізація виховання, а виховання індивідуальності³⁰. Але здійснення цього залежить від того, чи в змозі педагог пізнати й зрозуміти той таємний процес психічного розвитку, завдяки якому вона розкривається. Це, здається, не повинне викликати ніяких запитань, адже в кожного вихователя є на озброєнні психологія**. Проте В. Зеньковський так не думає. В індивідуальності як до кінця не збагненному сплетінні загального й одиничного, дискурсивно-аналітичне дослідження психолога здатне лише зафіксувати загальний бік душевного життя у вигляді «типу». Таке пізнання індивідуальності мислитель називає негативним і погоджується, що воно необхідне педагогу як засіб відшарування оболонки «типового» від ядра особистості. Так він може виявити ту «рису, що не знаходить собі пояснення в інших душах». А ось наближення до конкретного душевного життя, аперцепція оригінальності кожної дитини стають можливими лише в результаті інтуїтивного переживання, духовного зусилля любові, передумовою якого є прилучення до світу цінностей і визнання багатоманіття ідеального, етичний універсалізм. І це В. Зеньковський називає «позитивним шляхом пізнання індивідуальності»³¹.

Втім педагогічна діяльність з цього лише починається. Осмислюючи «загальні форми педагогічної творчості» через призму завдання виховувати індивідуальність, мислитель виокремлює дві принципові проблеми. Однією з них є припустимість втручання в процес розкриття індивідуальності (проблема свободи й примусу). А другою – визначення змісту, яким має наповнюватись її розвиток. На думку В. Зеньковського, «примусовість» притаманна і найвищим формам духовної творчості, а повністю необмежена свобода – пуста ілюзія. Тому,

вказує він, примус у вихованні неминучий і немає принципового питання про його припустимість, а є лише питання *практичне*, хоч і болюче, про його межі. Складність даного питання полягає в тому, щоб «так само турботливо зберегти творчий розвиток душі, як і охоронити нормальні умови цього розвитку»³². А головне тут – любов до дитини. «В атмосфері любові, дружлюбності, серйозної уваги й справжньої поваги до індивідуальності, що росте, немає місця проблемі свободи», – переконаний мислитель³³. Як бачимо, тим самим під «практичним» він має на увазі не діяльність із перетворення природи, а практичний розум, що вільно діє на підставі безумовних вищих принципів.

Етичне забарвлення надає В. Зеньковський і розв'язанню проблеми змісту індивідуального розвитку. Гуманістичний універсалізм, який вимагає виховувати «людину взагалі» через засвоєння кращих досягнень загальнолюдської культури і «нову педагогіку», що, заперечуючи необхідність культурного формування як штучного підведення всіх під єдину норму, відстоює право дитини на нічим не регламентовану свободу індивідуального розвитку, він вважає крайнощами. Сучасна школа, цей «фантом одноманітності», погоджується мислитель, дійсно гальмує живу розумову діяльність дитини. Але і розвиток її індивідуальності не є «преформованим», передтвореним. У такому разі вихователів залишалося би просто не заважати дитині розвиватися. Натомість ідеальна форма, в яку може вилитися конкретне душевне життя, лише частково перед-закладена, а в певних аспектах постає вільним і творчим витвором людини, коли вона втрачає і знаходить себе в засвоєнні «універсального змісту» – пошуках істини, добра, прекрасного. Тобто в творчій діяльності, що завжди містить у собі моральнісний момент само-підкорення вимогам ідеалу. А відтак виховання індивідуальності не виключає засвоєння загальнолюдської культури, але, підкреслює В. Зеньковський, лише за умови індивідуалізації цього засвоєння, в чому дитині і має допомогти педагог³⁴. Таким чином, мислитель викристалізовує внутрішню структуру «загальної форми педагогічної творчості» як культурно-філософського діалогу, що веде вихованця східцями «іронії» і «маєвтики» до пізнання самого себе. Водночас він розкриває і сутність педагогічного мислення, яке завдяки етико-психологічному синтезу вносить у загальну систему світорозуміння філософський і релігійний плюралізм, усвідомлення незбагненності зв'язку індивідуального й універсального, правду про любов як шлях проникнення в таємницю особистості³⁵.

У середовищі київських академічних філософів В. Зеньковський був не єдиним, хто досліджував методологію педагогічного переосмислення психологічного знання. С. Ананьїн у своїй магістерській дисертації «Інтерес за вченням сучасної психології та педагогіки»³⁶ теж намагається унаочнити певний момент, який зазвичай залишається латентним, а саме – перехід спеціалізованого філософського мислення з психологічної фази в педагогічну. Найімовірніше, такий збіг методологічних завдань зумовлювався і єдиним ідейним керівництвом, адже, як відомо, підготовку і С. Ананьїна, і В. Зеньковського до професорського звання «вів» О. Гіляров. На жаль, поки що ані серед друкованих праць, ані в архівах, пов'язаних із діяльністю цього мислителя, не знайдено жодного тексту, присвяченого філософсько-педагогічній тематиці. Відомо лише, що студентам, які слухали курс педагогіки О. Гілярова, він у 1907 р. рекомендував вивчати «Історію педагогіки» К. Шмідта і «Підручник педагогіки» Й. Шумана та Фойгта³⁷. А в 1908 р., коли В. Зеньковський-студент включив у свій записний аркуш з відвідування занять педагогіку, професор через газету «Киевская мысль» повідомляв про цілі своїх педагогічних читань: «загально-освітню – для зазначення засобів аналізу складних питань життя в його найголовніших галузях і побудови на підґрунті цього аналізу цілісного й стрункого філософського синтезу», і «спеціальну – для ознайомлення з питаннями виховання в історії і теорії»³⁸. Наразі, таке поєднання педагогіки і філософії було цілком у дусі синехологічного мислення О. Гілярова: концепція єдності всіх форм духовного життя людства, очевидно, наштовхувала фокус уваги його і його учнів саме на зв'язки між різними способами осягнення світу й пізнання, зокрема між науками та філософією³⁹. А вже їхні особисті інтереси зумовили вибір царини освіти й виховання як об'єкта досліджень. Причому кожний з них керувався тут власними переконаннями. С. Ананьїн схилився до позицій позитивізму, а В. Зеньковський визначався як релігійний мислитель, хоча професор О. Гіляров зовсім не заохочував його «нахил у бік релігійних інтересів при заняттях філософією»⁴⁰.

В дослідженнях Є. Осовського та О. Кірдяшової висловлюється думка, що в київський період життя, незважаючи на філософсько-релігійні шукання, у педагогіці В. Зеньковський залишався на позиціях світськості, був прихильником неконфесійної гуманістичної педагогіки⁴¹. Стверджуючи це, вони спосилаються на роботу

«Соціальне виховання, його завдання і шляхи», в якій серед чинників виховання він не згадує релігію. Проте треба враховувати, по-перше, що вказана брошура вперше була видана в Москві в 1918 р. Московською просвітницькою комісією і, цілком можливо, її текст був змінений якщо не зовнішньою, то авторською цензурою, зважаючи на жахливі обставини часу. По-друге ж, педагогічні погляди В. Зеньковського необхідно аналізувати у зв'язку з його біографією. Є. Осовський вважає, що «можна говорити про київський, белградсько-празький і паризький етапи розвитку світоглядних установок і динаміки педагогічних поглядів» мислителя⁴². Натомість факти вимагають визнати, що становлення світогляду В. Зеньковського в принципових моментах завершилося ще в студентські роки, як уже згадувалося, щирим наверненням до Православної Церкви на все наступне життя. З намірами втілити у власній особистості «тип церковного інтелігента» він починає як публіцист, науковий і громадський діяч саме в Києві. У 1907 р., навчаючись на історико-філологічному факультеті, В. Зеньковський виступив натхненником і організатором студентського релігійно-філософського гуртка, на першому засіданні якого прочитав доповідь на тему «Релігія і наука»⁴³. Про що говорив у ній молодий мислитель, ми не знаємо. А ось згодом, майже через десять років, у праці «Росія і Православ'я» тему «ідеалу релігійної науки, яким дихає Православ'я» він легко вплете в тканину своїх міркувань⁴⁴. Про те, що світоглядно-філософське кредо В. Зеньковського за цей час радикально не змінилося, свідчить одна важлива деталь. У 1908 р. на обговоренні доповіді П. Кудрявцева в Київському релігійно-філософському товаристві він, гаряче заперечуючи тезу професора філософії П. Тихомирова, що новітній релігійний рух не може йти під прапором церковності, а має бути вільним, заявляє: «... не можна бути християнином поза певною церквою»⁴⁵.

Цього, мабуть, достатньо для розуміння, що ніякі «позиції світськості», симпатії до «неконфесійної педагогіки» для мислителя не були можливі в київський період життя так само, як у белградсько-празький і паризький. Імовірно, причиною аберації бачення російськими дослідниками творчого розвитку В. Зеньковського є вузькофаховий історико-педагогічний підхід, у той час як сам мислитель, напевно, не змінював своїх світоглядних переконань, коли переходив від богослов'я до проблем філософії, а

від них – до психології або педагогіки. Тому коректнішим, на нашу думку, є вивчати творчість В. Зеньковського, не виокремлюючи в ній фахові підрозділи, а як живу органічну цілісність, простежуючи процеси генези й синтезу різноманітних, передусім релігійних і філософських, ідей.

У філософії виховання, котрої дотримувався мислитель, маємо для цього багатий матеріал, особливо стосовно проблеми рецепції християнської догматики педагогічною свідомістю. Звичайно, в її розв'язанні В. Зеньковський пройшов певний шлях. Так, у роботі «Принцип індивідуальності в психології і педагогіці» він, здійснюючи педагогічну обробку категорії індивідуальності, усвідомлює сам і показує необхідність живої віри кожного вихователя в «правду вчення і справи Спасителя і разом з нею – в метафізичну стійкість особистості»⁴⁶. А в «Психології дитинства», підготованій в основному ще в Києві, мислитель намагається продемонструвати необхідність для тлумачення феноменів дитинства «метафізичного поняття особистості», під яким має на увазі християнський концепт образу Божого як динамічного центру, детермінуючої сили розвитку особистості. Отже, коли в своїй філософсько-педагогічній еволюції він виходить на методологічний рівень, гасло обґрунтування педагогіки в цілісному християнському світогляді⁴⁷ виявляється не ревізією колишніх педагогічних переконань, а результатом поступової релігійно-філософсько-педагогічної еволюції, що відбувалась у процесі критичного переосмислення глибоко віруючим розумом напрямків розвитку науки про виховання і освіти. Вся внутрішня логіка розвитку науки XIX ст. про виховання, за В. Зеньковським, вела її від секуляризації та розриву з філософією до появи на початку XX ст. потреби в «світоспоглядальній установці», яка досить яскраво реалізувалась у системах педагогічного ідеалізму (О. Вільмана, Г. Кершенштайнера, С. Гессена), але ще яскравіше – у відродженні педагогічного утопізму (Л. Толстого, Г. Ко, радянській педагогіці). Як вважає мислитель, саме останні пішли далі філософських синтезів і унаочнили в педагогіці проблеми релігійного порядку, пов'язуючи всю шкільну справу і позашкільне виховання з кінцевою долею людина⁴⁸. З причини реакції проти практик насильства в педагогічній культурі середньовіччя, недостатнього розуміння християнського Одкровення про людину і «привласнення» християнських ідеалів безрелігійними теоріями виховання, а також і з причини «внутрішнього секуляризму» педагогічна свідомість навіть суто релігійних

людей опирається взаємопроникненню виховних і християнських ідей. А воно необхідне, позаяк суб'єктивізму дитини й суб'єктивізму педагога однаково недостатньо при визначенні сенсу, мети, умов розвитку особистості, що є частиною системи світу, підпорядковується його законам і водночас пов'язана з вищими надсвітловими первнями⁴⁹. Сприймаючи це як об'єктивну даність, педагогіка повинна вкорінюватись у цілісному релігійному світогляді, але в такому, який органічно відповідає фундаментальним педагогічним засадам⁵⁰. За аргументацією В. Зеньковського, цю вимогу виконує лише православне антропологічне вчення. Отже, вважає він, для забезпечення плідної творчості у сфері виховання епохальної значущості набуває завдання розкриття внутрішнього зв'язку справжніх і серйозних досягнень сучасної педагогічної думки з тим глибоким розумінням людини, яке розвиває Православ'я⁵¹.

Взагалі, пафос В. Зеньковського щодо релігійного обґрунтування педагогіки викликає, разом із нагальними проблемами виховання, ідея православної культури, ознаки самоусвідомлення якої він знаходить у творах М. Гоголя, Ф. Достоевського, Вол. Соловйова. Але поза увагою мислителя залишається той історичний факт, що в ХІХ – на початку ХХ ст. в Російській імперії існували осередки, де Православ'я також зростило потужні пагони оригінальної інтелектуальної культури. Це були духовні академії. Показово, що в підмурок концепції вищої духовної освіти в цих навчальних закладах її автор митрополит Філарет Дроздов поклав ідею цілісного духовного життя як збереження, творчого засвоєння віри через постійне богослов'я⁵². А це вимагало пробудження і вправлення не просто пам'яті, а «дії розуму», здібності розмірковувати, чому з'явилися у навчальних планах духовних семінарій і академій давні мови, математика і філософські предмети. Наріжним каменем викладання останніх, цілком природно, слугувала вимога підпорядковувати філософію Одкровенню. Але, вважає о. Георгій Флоровський, цей постулат радше передбачав внутрішню «ілюмінацію» або просвітлення душі в дусі теософізму і пієтизму початку ХІХ ст., ніж суворе обмеження самодіяльності спекулятивної думки^{****53}. Крім Платона і платоників, ще одним учителем «істинної філософії» в академістів була німецька метафізика. Фактично, філософсько-богословський вишкіл через розв'язання письмових «задачок», підготовку кількох творів щомісячно, дисертації наприкінці навчання, спрямований на поєднання віри і розуму, створював у них не просто філософську, а

саме ту, релігійно-споглядальну інтелектуальну установку, про розповсюдження якої серед педагогів мріяв В. Зеньковський.

Мислителі духовних академій не залишалися байдужими до педагогічних проблем. Зокрема, в Київській духовній академії до сорокових років ХІХ ст. усвідомили необхідність вивчення науки про виховання майбутніми служителами Церкви, що і висловили в пропозиціях до реформи духовних академій, ініційованої оберпрокурором Св. Синода графом М. Протасовим, приклавши свою програму викладання цього предмета⁵⁴. Пізніше П. Юркевич, вихованець і професор Київської духовної академії, у праці «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням Слова Божого», в якій маніфестується право наукової свідомості спиратися в дослідженні людини на постулати християнського Одкровення, зазначить, що осмислення завдань або мети виховання відповідно до біблійного вчення про серце є вирішальним у отриманні значного кола практичних принципів наближення царини віри до царини науки⁵⁵. В подальшому П. Юркевич обстоюватиме за біблійним Одкровенням статус джерела педагогічного пізнання духовного боку життя людини, істоти, що не лише підпорядкована природній і соціальній необхідності, а, перебуваючи у волі Божій, наділена і свободою володіти собою⁵⁶. «Перше і найнеобхідніше джерело для науки виховання є Богоодкровенне вчення про призначення людини й про стосунок її до Бога», – виголошує колишній студент і викладач Київської духовної академії С. Гогоцький, вступивши на кафедру Університету Св. Володимира на початку 50-х років ХІХ ст.⁵⁷. Вказуючи істинну мету життя людини, зазначає він, описуючи розлад її природи, що вимагає зцілення через моральнісну боротьбу, християнство дає святі начала й життєдайний дух педагогіці⁵⁸. Професор моральнісного богослов'я і педагогіки Київської духовної академії в 1884 – 1895 рр. М. Олесницький джерелом педагогіки, яке визначає її статус серед інших наук, називає християнську етику⁵⁹. Сама за себе говорить назва урочистої промови його наступника у викладанні педагогіки в Київській духовній академії М. Маккавейського – «Релігія і народність як основи виховання». В ній, як і в наступних роботах, професор обґрунтовує на історико-філософському матеріалі тезу, що лише християнська етика дає педагогіці повний ідеал людини і допомагає визначити мету виховання⁶⁰. Повною мірою реалізує релігійно-споглядальну установку своєї педагогічної свідомості професор філософії Київської духовної

академії П. Ліницький у «Посібнику до вивчення питань філософії (елементи філософського світоспоглядання)», у лекції «Про трудолюбність» на зборах Київського педагогічного товариства взаємної допомоги, у проектах реформ духовної освіти⁶¹.

Таким чином, необхідність синтезу педагогічного знання з християнською вірою досить чітко була артикульована речниками Київської духовної академії. Ба більше – вони здійснювали власний філософсько-педагогічний дискурс, більш або менш послідовно, як поєднання християнських переконань і новітніх здобутків педагогічної науки, до чого і закликав В. Зеньковський. Інша справа, що голоси київських духовно-академічних філософів з причини «внутрішнього секуляризму», на який указує мислитель і який поширився завдовго до 1917 р., не були почуті більшістю вітчизняної педагогічної громадськості. Напруження ідейно-енергетичного поля атеїзму, відроза до офіційної церковності, мабуть, були настільки сильними, що «анігілювали» або негативно трансформували сигнали з духовно-академічного середовища, чому В. Зеньковський не помітив і належно не оцінив доробок своїх однодумців. А тим часом збіг головного принципу філософсько-педагогічного мислення цього мислителя і філософів Київської духовної академії, а також однакові джерела (патристика і європейська філософія) зумовили співзвучність проблематики їхніх досліджень.

Розглядаючи з точки зору православної свідомості «справжні й серйозні досягнення сучасної педагогічної думки», В. Зеньковський, як уже зауважувалося, відзначає її оберненість до особистості дитини, прагнення розвинути й розкрити її індивідуальність, дари й сили. Глибока персонологічна зацікавленість була «нервом» світоглядних шукань і самого мислителя, як це показує в статтях про нього київський дослідник В. Летцев⁶².

Підґрунтям теорії індивідуальності й особистості В. Зеньковського слугує вчення про її онтологічно складну структуру, що вклячає в себе константне «метафізичне ядро», реальне Я, і мінливу «емпіричну периферію» – якості характеру, зовнішньо-інструментальні прояви індивідуальності, емпіричного Я⁶³. «Метафізичне ядро» особистості є в розумінні мислителя нічим іншим, як духовним началом, «серцем», про «незбагненність безодні» якого постійно говорить Старий і Новий Заповіти⁶⁴. Всім, хто знайомий з «Історією російської філософії» В. Зеньковського, відомо, що він чудово знав і високо цінував уже згаданий нами вище «визначний етюд»

П. Юркевича про серце. Як дорогі для себе В. Зеньковський відзначає в цій роботі думки, що серце є духовним і фізичним осердям особистості, запорукою її цілісності й водночас індивідуальності, що життя серця, а не мислення, утворює «сутність людини»⁶⁵.

На цих постулатах П. Юркевич здійснює спробу педагогічного осмислення індивідуальності. Червоною ниткою крізь цілу низку його праць проходить тема гармонізації матеріальної і духовної «природ» особистості в ідеально-індивідуальній цілісності. Індивідуальність, за П. Юркевичем, являє собою складну структуру, що поєднує три шари – «темпераменти» – природний, історичний, вічний. І якщо перший і другий формуються переважно стихійно – під впливом спадкових і природно-культурних чинників у випадкову сукупність властивостей, що являє більше тип, ніж одиничність, то останній, «таємне серце людини», є Божим даром, особливим змістом, стосовно якого П. Юркевич використовує тільки категорію «особистість». Але в занепалій, пошкодженій першородним гріхом природі людини істинна особистість, образ Божий, глибоко прихований від неї самої. А тому вона, сприймаючи як рівноцінні і високі, і низькі потяги, виявляється нездатною унаочнити свою сутність⁶⁶. По-справжньому, вважає П. Юркевич, людина відкриє дарований Богом образ, коли «впорається» практично зі своїм темпераментом та опанує тіло, психічні здібності, соціальні якості як елементи свого унікального духу. Тобто, людина не повинна «знімати» емпіричний шар своєї індивідуальності, а має, виявивши в ньому істинні та хибні сторони, перетворити їх згідно з вимогами свого особистого призначення «в Царстві Божому і в системі служінь людському родові»⁶⁷. Цілком очевидно, що П. Юркевич тим самим тлумачить індивідуальність як дихотомію даності й завданості, що зумовлює існування для людини двох свобод – психологічної і моральної. Саме цю дихотомію і повинно упорядкувати виховання, надавши свободу емпіричному розвитку, адже «самобутній і невимірний дух вихованця» не може виявити себе поза тілом, поза психікою й поведінкою, допомогти дитині навчитися розкривати «метафізичне начало любові серця до добра» через моральнісну свободу самовдосконалення.

У філософії індивідуального виховання П. Юркевич обирає досить незвичний для європейських педагогів шлях. Вони замислювалися над питанням, звідки з'являється зло в дитині та як усунути його причини. Натомість П. Юркевич намагається з'ясувати,

яким чином для дитини можливо робити добро або уможливити моральнісну свободу в доступні їй способи. Підготовчі шаблі, на яких відбувається формування окремих компонентів моральнісної діяльності, він вбачає в слухняності, дисципліні, навчанні, які, на його думку, необхідно наповнювати передусім релігійним змістом. Слухняність, за умови гуманних педагогічних відносин, стає першою моральнісною самопожертвою заради любові. Дисципліна, особливо молитовна, дає звичку «найнеупередженішого спостереження за собою» і водночас задовольняє потребу дитини в спілкуванні з Богом. А навчання, просякнуте високим духом релігійності^{****}, емоційно насичене, допомагає виробити тверді моральнісно-релігійні переконання, що є підмурками «сильного характеру». Втім, зауважує водночас П. Юркевич, і гарні звички, і широкі відомості – це лише «корисна рутинна», передумови для самостійного і самобутнього вияву особистості⁶⁸. Його мислитель називає «вищим ладом і змістом духовного життя», «царською свободою чад Божих», платонічним настроєм, у якому душа «відчуває зростання крил, що мають піднести її в царину добра й краси»⁶⁹. Для створення такого настрою, на відміну від виховання «сильного характеру», недостатньо приземленої, нехай і вибагливої, педагогічної вправності. Потрібний моральнісний вплив особистості, здатної як містично споглядати образ Божий у вихованці, так і ділитися з ним «етикою та естетикою» досвіду власного духовного життя⁷⁰. «Якщо будемо розрізняти у вихованці істоту, яка склалася з багатьох навичок, схильностей, пристрастей і напрямків волі й ту особу, яка всередині її судить про цю істоту, то безпосередній моральнісний вплив стосується власне цієї особи, допомагаючи їй керувати названою істотою, що складає немовби зовнішній бік цієї особи»⁷¹. Як мислитель суворий і, за зауваженням о. Георгія Флоровського, містично проникливий, П. Юркевич не повинен був мислити розкриття «найособливішого боку людського духу» поза Церквою та її Таїнствами, хоча ця умова й не висувається ним на перший план (напевно, з причини цілковитої очевидності).

Сутність людської особистості, що не застає себе готовою, даною сторонньою силою, а сама себе покладає, як вважав інший мислитель Київської духовної академії, М. Олесницький, стверджується на метафізично реальному підґрунті⁷². Втім, з якихось причин ця тема не отримала розвитку в його педагогіці. Незважаючи на те, що вихованню індивідуальності в останній приділено багато місця,

М. Олесницький, визначаючи її сутність, обмежується викладом думок європейських авторитетів⁷³.

По-новому підійти до проблеми індивідуальності згодом спробує В. Зеньковський. На підґрунті переважно східнохристиянської патристики та новітньої софіології він сформулює концепцію цілісної ієрархічної конституції людини. Осерддя її складає духовне начало – образ Божий, повноваження якого, за В. Зеньковським, не обмежуються деякою окремою, особливою й уособленою сферою, а розповсюджуються ентелехійною дією творчої сили на все життя душі й тіла людини⁷⁴. Духовно-особистісне начало, «серце» людини породжує емпіричну свідомість, уможливорює формування емпіричного Я. Своєю чергою, психіка і тіло, функціонуючи в ритмах властивих їм законів, слугують провідником і виразником духовної індивідуальності. Саме тому в людині все духовне й особистісне, що емпіричне в ній засвоює пориви й прагнення духовного – намагання втамувати спрагу Бога, поступово підпорядковується логіці його розвитку, несе на собі відбиток індивідуального завдання – хреста⁷⁵. На парадокс даності й завданості індивідуальності вказує тут В. Зеньковський. Але, на відміну від П. Юркевича, роль свободи в упорядкуванні цієї дихотомії бачить не стільки в саморегуляції життя зсередини (опанування тілом і всіма його здібностями для досягнення цілей духу), скільки в самовизначенні людини відносно спрямування свого життя – до Бога або від Нього. Такий вимір свободи досліджував, зокрема, у праці «Абсолютизм і релятивізм»⁷⁶ П. Кудрявцев, з яким В. Зеньковський, як зазначалося вище, підтримував дружні стосунки до від'їзду з Києва в 1919 р. Егоїстичне переміщення центру духовного життя на периферію особистості, доводить П. Кудрявцев, суперечить як логічним, так і етичним вимогам людського розуму. Проте, зазначає В. Зеньковський, оскільки після гріхопадіння примат духовності в людині перестав бути явним, її самосвідомість утратила здатність прозирати в глибини свого буття. Тому, реалізуючи свободу, людина може помилитись у своїх духовних пориваннях, спрямувавши їх не до Бога, а до того, чому вона сама припише якості «божественного». Так у духовних сутінках, пише В. Зеньковський, переплітаються темний і світлий первні в природному, за законом першородного гріха, духовному житті. Людина, сама не в змозі розв'язати його вузли, потребує Спасіння, благодатної допомоги згори, що передбачає смиренне усвідомлення своєї немічності⁷⁷.

У світлі цього вчення тема виховання індивідуальності може бути сформульована тільки як виявлення образу Божого в дитині через Спасіння і Спокуту, духовне зцілення⁷⁸. Що ж може зробити виховання для духовного зцілення? Розвинути в дитині інтелект, волю, почуття? Так, погоджується В. Зеньковський, у «розквіті емпірії», на що доволі багато надій покладає П. Юркевич, духовне життя пробуджується, навіть отримує силу й глибину. Але водночас, наголошує В. Зеньковський, розвиток психічної периферії не є умовою духовного зростання. Так само і виховання здатності до саморегуляції, що відкриває простір для духовного сходження, не дає бажаного зцілення. Адже цілісність полягає зовсім не в гармонійному розвитку і не у володінні своїми силами, а в установленні умов внутрішньої рівноваги самооновлення душі, насиченої благодаттю. А для цього потрібне навернення до Бога, яке єдине є актом справжньої свободи⁷⁹.

Як внутрішню динаміку душі дитини, що опирається будь-якому примусу, спрямувати до метафізичного саморозкриття? Треба зрозуміти, зазначає В. Зеньковський, що свобода «сяє людській душі не як реальність ... а як можливість і як завдання, тобто є не від початку наданим – її треба завойовувати, стверджувати і знаходити у сховках власної душі». Дитина теж має свободу, але володіє нею позасвідомо. А тому безглузде твердження, що в дитині є свобода, позаяк остання можлива для неї лише в іраціональних, хаотичних і аритимичних виявах⁸⁰. Звідси те, що дійсно може зробити педагог – це допомогти дитині набути свободу. Хоча тут він невідворотно зустрічається з дилемою добра і зла, перед якою завдання виховання гранично конкретизується в імперативі забезпечення зв'язку свободи й добра в душі дитини – добро повинне стати власним внутрішнім шляхом⁸¹. Тут згадується Юркевичеве: моральнісна свобода є здатність робити добро за внутрішнім вибором, з любові серця до добра. Але, на відміну від П. Юркевича, який намагається описати форми моральної діяльності, доступні дитині, щоб їх міг використувувати вихователь, В. Зеньковський вірує, що поєднання свободи й добра в душі дитини відбувається лише дією Божої благодаті. До чого тоді виховання з його «природними» методами впливу на розвиток особистості? Як вважає мислитель, вони теж необхідні, адже благодать розкривається «не механічно, а органічно, не зовнішньо, а внутрішньо у творчості наших». В. Зеньковський навіть знає низку таких «правил», додержання яких, за умови

справжньої зверненості душі до Бога, обіцяє благодатну допомогу згори. Головне з них говорить, що виховання має творчу силу лише тоді, коли воно може запалити серця, викликати релігійне натхнення (пор. з Юркевичевим «вищим ладом і змістом духовного життя», коли душа відчуває зростання крил). Мислитель розглядає умови, за яких педагог оповивається такою силою. Але водночас, переконаний він, «космічні «промені», що запалюють наш дух радістю і творчою силою, суттєво церковні»⁸². А відтак завданням духовного виховання стає розвиток і поглиблення почуття Церкви, безпосереднього, конкретного бачення Церкви, віри в Церкву через участь у її Таїнствах⁸³. Прилучення до Церкви, стверджує В. Зеньковський, є необхідною умовою виховання індивідуальності, розкриття «глибини серця», в чому реалізуються і благодатні, і «натуральні» завдатки її соціальності. Тут також простежується певний консонанс з тією думкою П. Юркевича, що приєднання дитини до людства відбувається лише через «глибину серця», джерело, яке бере початок в океані Божої любові.

Як бачимо, у досить важливих моментах філософія виховання В. Зеньковського пов'язана з київським філософсько-академічним середовищем, для якого більшість його філософсько-педагогічних ідей не була відкриттям. Інша справа, що мислитель спромігся позбавити їх від наліту офіційної церковності, показати їхню актуальність і глибину в контексті світового філософсько-педагогічного процесу, по-новому розставити акценти, надати, врешті-решт, естетичного блиску. Отже, його філософія виховання не є «екзотичною квіткою» на буцімто несприятливому для педагогічних «рослин» ґрунті вітчизняної філософської культури.

ПРИМІТКИ

* В. Екземплярський на той час був звільнений з Київської духовної академії.

** І не викликало. Згадаємо хоча би О. Нечаєва і його лабораторію, яка рекламувала апарати для вимірювання індивідуальних якостей, створення «психологічних профілей особистості» доктором Россолімо, що в 1906 – 1912 рр. постійно критикував Г. Челпанов (Див. збірку його статей: Психологія і школа. – М., 1912).

*** Того року робота гуртка «з незалежних обставин» припинилася після першого засідання, а наступного газета «Киевская мысль» надрукувала повідомлення про поновлення його діяльності.

**** Утім, реальність була не такою вже райдужною. Насправді викладання в духовних академіях підлягало адміністративній цензурі, в результаті якої деякі викладачі змушені були переписувати свої курси, змінювати кафедри, їх навіть звільняли. У Київській духовній академії згадаємо у зв'язку з цим П. Авсенева, М. Олесницького, В. Екземплярського.

***** У філософсько-педагогічній концепції П. Юркевича поняття «дух релігійності навчання» не тотожне з релігійним навчанням. Під релігійністю навчання мислитель має на увазі особливий настрій викладання і педагогічних відносин, в яких виховується ставлення до істини, добра, прекрасного як до священного.

¹ Див.: *Куренной В. А.* Философия и образование // Отечественные записки. – 2002. - № 1 (2). – <http://www.strana-oz.ru>. – December 28, 2004.

² Див.: *Гессен С.И.* *Мое жизнеописание // Основы педагогики. Введение в прикладную философию.* – М.: «Школа-Пресс», 1995. – С. 415.

³ Див.: *Мальцева В.М.* В.В. Зеньковский о духовно-нравственном развитии личности // Педагогика. – 1994. - № 4. *Осовский Е.Г.* Педагогическая наука в российском зарубежье: истоки и ориентиры // Педагогика. – 1997. - № 4. *Його ж:* «Заглядывая в глубины детской души...» // Зеньковский В.В. Педагогические сочинения. – Саранск: Тип. «Красный Октябрь», 2003. – С. 10 – 30 (бібліографія вивчення спадщини В. Зеньковського – С. 803 – 806). *Осовский Е.Г., Курдяшова Е.В.* Педагогическая деятельность и взгляды В.В. Зеньковского (1881 – 1962) // <http://pedagogics.narod.ru/obzor/zarub10txt>. *Кларин В.М., Петров В.М.* Зеньковский. – М.: Амонашвили: Московский городской педагогический университет, 2000. *Сухомлинська О.В.* Василь Васильович Зеньковський – київський представник російського зарубіжжя // Шлях освіти. – 2004. – № 5.

⁴ Див.: *Зеньковский В.В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. – С. 22 – 23.

⁵ Див.: *Осовский Е. Г.* «Заглядывая в глубины детской души...» // Зеньковский В.В. Педагогические сочинения. – С. 20.

⁶ Див.: *Зеньковский В.В.* Русская педагогика в XX в. // Зеньковский В.В. Педагогика. – М.: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 1996. – С. 119.

⁷ Див.: *Ткачук М.Л.* Київський період творчості В.В. Зеньковського // Магістеріум. Історико-філософські студії. – 1998. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 28 – 37.

⁸ Ці дані з посиланням на «Curriculum vitae» В. Зеньковського, представленого для отримання посади приват-доцента, що зберігається в Російському державному історичному архіві Російської Федерації (Ф. 733. О.155. Д.375. Л. 87) наводить Є. Осовський (Див.: *Осовский Е.Г.* «Заглядывая в глубины детской души...» // Зеньковский В.В. Педагогические сочинения. – С. 10 – 11, 748).

⁹ Див.: *Блонский П. П.* Мои воспоминания. – М.: «Педагогика», 1971. – С. 64 – 65.

¹⁰ Див.: *Общество* классической филологии и педагогики. Доклад проф. Челпанова «О постановке преподавания философской пропедевтики в средней школе» // Педагогическая мысль. – 1904. – Вып. II. – С. 202 – 215. *Общество* классической филологии и педагогики. Доклад проф. Челпанова «О преподавании философской пропедевтики в Германии» // Педагогическая мысль. – 1905. – Вып. I. – С. 158 – 170. *Зеньковский В.* К вопросу о совещаниях между родителями и педагогическими советами // Педагогическая мысль. – 1904. – Вып. II. – С. 117 – 123. *Його ж:* По поводу исследования Бине о памяти // Педагогическая мысль. – 1905. – Вып. II. – С. 87 – 106.

¹¹ Див.: *Записной* лист студента историко-филологического факультета... В.В. Зеньковского (публ. М. Ткачук) // Магістеріум. Историко-філософські студії. – 1998. – Вып. 1. – К., 1998. – С. 113.

¹² Див.: *Блонский П.П.* Вказ. праця. – С. 61.

¹³ Там само. – С. 65.

¹⁴ Там само. – С. 60.

¹⁵ Див.: *Отчет* о занятиях за 1910 г. профессорского стипендиата при кафедре философии В.В. Зеньковского (публ. М. Ткачук) // Магістеріум. Историко-філософські студії. – 1998. – Вып. 1. – К., 1998. – С. 121.

¹⁶ Див.: *Зеньковский В.В.* Принцип индивидуальности в психологии и педагогике // Вопросы философии и психологии. – 1911. - № 3 (108). – С. 369 – 393. – № 5 (110). – С. 814 – 855.

¹⁷ Див.: *Протопресв. Василий Зеньковский.* Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1995. – С. 36.

¹⁸ Див.: *Шурляков С.* До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 7 – 8. – С.165 – 167.

¹⁹ Див.: *О Фребелевском педагогическом институте* // Державний архів міста Києва. – Ф. 707. – Оп. 247. – спр. 120. – Арк. 15, 17, 27, 63, 183, 194, 234. *О Фребелевском педагогическом институте* // Там само. – Ф. 707. – Оп. 164. – Спр. 9. – Арк. 6, 12, 20, 21, 25.

²⁰ Див.: *О Фребелевском педагогическом институте* // Державний архів міста Києва. – Ф. 707. – Оп. 164. – Спр. 9. – Арк. 13.

²¹ Див.: *Щедрина Т.Г.* Коммуникативное пространство русского философского сообщества (опыт реконструкции философского архива Густава Шпега) // Вопросы философии. – 2003. - № 8. – С. 106 – 107.

²² Див.: *Отчет* о занятиях за 1910 год профессорского стипендиата при кафедре философии В. В. Зеньковского // (публ. М. Ткачук) // Магістеріум. Историко-філософські студії. – 1998. – Вып. 1. – К., 1998. – С. 121.

²³ Див. *його* «Принцип индивидуальности у психології і педагогіці», «Проблему виховання в світлі християнської антропології», «Історію російської філософії».

²⁴ Див.: *Асмус В.Ф.* В.В. Зеньковский в Киевском университете (из воспоминаний студента 1914 – 1920-х гг.) // Зеньковский В.В. Психология детства. – Екатеринбург: «Деловая книга», 1995. – С. 6.

²⁵ Див.: *Челпанов Г.И.* Об отношении психологии к философии // Вопросы философии и психологии. – 1907. – Кн. 89.

²⁶ Див.: *Челпанов Г.И.* Что нужно знать педагогу из психологии? (По поводу резолюций съезда по экспериментальной педагогике) // Вопросы философии и психологии. – 1911. – Кн. 106. – С. 53 – 55.

²⁷ Див.: *Зеньковский В.В.* Принцип индивидуальности в психологии и педагогике // Вопросы философии и психологии. – 1911. – Кн. 108. – С. 372 – 373.

²⁸ Там само. – С. 373.

²⁹ Див.: *Зеньковский В.В.* Принцип индивидуальности в психологии и педагогике // Вопросы философии и психологии. – 1911. – Кн. 110. – С. 817.

³⁰ Там само. – С. 817 – 818.

³¹ Там само. – С. 815 – 829.

³² Там само. – С. 847 – 848.

³³ Там само.

³⁴ Там само. – С. 832 – 840.

³⁵ Там само. – С. 855.

³⁶ Див.: *Ананьин С.А.* Интерес по учению современной психологии и педагогике. – К., 1915.

³⁷ Див.: *Обозрение* преподавания в Университете Св. Владимира на 1907 г. по историко-филологическому факультету. Осенний семестр. /Сост. Н. Бубнов. – К., 1907. – С. 2.

³⁸ Див.: *Лекции* по педагогике // Киевская мысль. – 1908. - № 280. – 9 октября.

³⁹ Див.: *Ткачук М.Л.* Філософія світла і радості: Олексій Гіляров. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1997. – С. 79.

⁴⁰ Див.: *Отчет* о занятиях за 1910 г. профессорского стипендиата при кафедре философии В.В. Зеньковского (публ. М. Ткачук) // Магістеріум. Історико-філософські студії. – 1998. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 121.

⁴¹ Див.: *Осовский Е. Г.* «Заглядывая в глубины детской души...» // Зеньковский В.В. Педагогические сочинения. – С. 20. *Осовский Е.Г., Кирдяшова Е.В.* Педагогическая деятельность и взгляды В.В. Зеньковского (1881 – 1962) // <http://pedagogics.narod.ru/obzor/zarub10txt>.

⁴² Див.: *Осовский Е. Г.* «Заглядывая в глубины детской души...» // Зеньковский В.В. Педагогические сочинения. – С. 20.

⁴³ Див.: Религиозно-философский кружок в университете // Киевская мысль. – 1908. - № 326. – 24 ноября.

⁴⁴ Див.: *Зеньковский В.В.* Россия и Православие. – К.: Издание журнала «Христианская мысль», 1916. – С. 32 – 33.

⁴⁵ Див.: В обществах. В религиозно-философском обществе // Киевская мысль. – 1908. – № 308. – 6 ноября.

⁴⁶ Див.: *Зеньковский В.В.* Принцип индивидуальности в психологии и педагогике // Вопросы философии и психологии. – 1911. – Кн. 110. – С. 853.

⁴⁷ Див.: *Зеньковский В.В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – С. 8.

⁴⁸ Там само. – С. 8 – 9.

⁴⁹ Там само. – С. 11.

⁵⁰ Там само. – С. 19.

⁵¹ Там само. – С. 23.

⁵² Див.: *Флоровский Г.В.* Пути русского богословия. – Париж, 1937. – С. 172 – 173.

⁵³ Там само. – С. 237 – 238.

⁵⁴ Див.: *Аскоценский В.* История Киевской духовной академии по преобразовании ее в 1819 г. – СПб., 1863. – С. 220 – 224.

⁵⁵ Див.: *Юркевич П.Д.* Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого // Юркевич П.Д. Вибране. – К.: Абрис, 1993. – С. 114.

⁵⁶ Докладніше див.: *Кузьміна С.Л.* Філософсько-педагогічна концепція П.Д. Юркевича. – К.: Центр практичної філософії, 2002. – С. 66 – 69.

⁵⁷ Див.: *Гогоцкий С.С.* Введение в педагогику // Журнал Министерства народного просвещения. – 1855. – № 4. – С. 54.

⁵⁸ Там само. – С. 55.

⁵⁹ Див.: *Олесницкий М.А.* Курс педагогики: Руководство для женских институтов и гимназий, для высших курсов и для всех занимающихся воспитанием детей. Вып. 1. Теория воспитания. – К., 1885. – С. 22 – 24.

⁶⁰ Див.: *Маккавейский Н.К.* Религия и народность как основы воспитания. Речь, произнесенная на торжественном акте Киевской духовной академии 26 сентября 1895 г., – К., 1895. – С. 7 – 24.

⁶¹ Див.: *Линицкий П.И.* Посobie к изучению вопросов философии (элементы философского миросозерцания). – Х., 1892. *Його ж:* О трудолюбии // Линицкий П.И. Философские и социологические этюды. – К., 1907. – С. 68 – 120. *Його ж:* Проект преобразования учебной части в духовных академиях // Извлечение из журналов Совета Киевской духовной академии за 1905 – 1906 учебный год // Труды Киевской духовной академии. – 1906. – № 9 – 10. – С. 249 – 259.

⁶² Див.: *Летцев В.* Особистість як осереддя світоглядних пошуків В.В. Зеньковського // Національний університет “Киево-Могилянська академія”. Наукові записки. – К.: Видавничий дім: “КМ Academia”, 2002. – Т. 20. – С. 82 – 85. *Його ж:* Догибне «Я» як духовне підгрунтя особистості у В.В. Зеньковського // Філософська думка. – 1999. – №. 1 – 2. – С. 242 – 251.

⁶³ Див.: *Зеньковский В.В.* Принцип индивидуальности в психологии и педагогике // Вопросы философии и психологии. – 1911. – Кн. 108. – С. 383 – 392.

⁶⁴ Див.: *Зеньковский В.В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – С. 51.

⁶⁵ Див.: *Зеньковский В.В.* История русской философии. – М.: Академический проект «Раритет», 2001. – С. 303 – 306.

⁶⁶ Див.: *Юркевич П.Д.* Методика // Институт рукопису Національної бібліотеки України. – ДА 354 Л (Муз. 818в). - № 4. – Папка А. – Арк. 8. Докладніше про це: *Кузьміна С.Л.* Згад. праця. – С. 100 – 104.

⁶⁷ Див.: *Юркевич П.Д.* Курс общей педагогики с приложениями. – М., 1869. – С. 70.

⁶⁸ Там само. – С. 109.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само. – С. 67 – 68, 110. Докладніше про це: *Кузьміна С.Л.* Згад. праця. – С. 80 – 90.

⁷¹ Там само. – С. 107 – 108.

⁷² Див.: *Олесьницький М.А.* История нравственности и нравственных учений. – Вып. 1. – К., 1882. – С. 54.

⁷³ Див.: *Олесьницький М.А.* Курс педагогики. – С. 64 – 68.

⁷⁴ Див.: *Зеньковский В.В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – С. 46.

⁷⁵ Там само. – С. 38 – 54.

⁷⁶ Див.: *Кудрявцев П.П.* Абсолютизм и релятивизм // Хроніка 2000. – К.: Центр практичної філософії, 2000. – С. 569 – 577.

⁷⁷ Див.: *Зеньковский В.В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. – С. 151.

⁷⁸ Там само. – С. 130.

⁷⁹ Там само. – С. 29, 131 – 132.

⁸⁰ Там само. – С. 29 – 31.

⁸¹ Там само. – С. 31 – 33.

⁸² Там само. – С. 138 – 144.

⁸³ Там само. – С. 145.